

תוכן העניינים הכללי

ט

דברי הקדמה

חלק ראשון: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-18/1717

3	ראשית העת החדשה בארץ-ישראל מאימתי?	פרק ראשון:
49	ספרות הנוסעים של המאה התשע עשרה	פרק שני:
	מהי ארץ-ישראל של המאה התשע עשרה? הריקה היא	פרק שלישי:
97	אם מלאה?	
157	ירושלים – עיר הקודש	פרק רביעי:
205	תקופת העלייה הראשונה, 1882-1904	פרק חמישי:
	הרצל והציונות המדינית, העלייה השנייה ומלחמת העולם	פרק שישי:
261	הראשונה, 1904-1918	

חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, 18/1717-1947/8

	הצהרת בלפור, כיבוש הארץ על ידי הבריטים,	פרק שביעי:
315	הממשל הצבאי, 1917-1920	
	הפעילות הציונית בוועידת השלום, ההתפתחויות בארץ	פרק שמיני:
371	ותקופת הנציב הרברט סמואל, 1920-1925	
	תקופת הנציב פלומר, 1925-1928; תקופת הנציב צ'נסלור,	פרק תשיעי:
425	1929-1931; מאורעות תרפ"ט	
	הנציב ווקופ, מחצית ראשונה של שנות השלושים,	פרק עשירי:
475	1931-1935	
529	סוף תקופת המנדט, 1936-1947	פרק אחד-עשר:
589	מלחמת העצמאות הישראלית, 1947-1949	פרק שנים-עשר:
	יצירת היחידה הגאוגרפית ארץ-ישראל והקמת מדינת ישראל	סיכום כללי:
649	בתוכה, תוצאה של תהליך בן 150 שנה, 1799-1949	
661		
705		מפתח אישים

דברי הקדמה

מטרת ספר זה היא לנסות ולעקוב אחר ההתפתחות והיצירה של היחידה הגאוגרפית-יישובית החדשה, שהלכה וקמה באזור המזרח התיכון בעת החדשה, לימים קיבלה את השם "ארץ-ישראל" ובתוכה הוקמה מדינת ישראל. פרק הזמן שאעסוק בו הוא התקופה שבין 1799, מועד פלישת נפוליאון לארץ-ישראל, עד לשנים 1948-1949, מועד הקמתה של מדינת ישראל.

השם "ארץ-ישראל", כשם רשמי ליחידה גאוגרפית נפרדת בעת החדשה, נקבע לראשונה בתרגומים העבריים הראשונים של הצהרת בלפור (2 בנובמבר 1917). בנוסח האנגלי המקורי צוינה הארץ בשם "Palestine", אך בתרגום העברי נקבע לה השם "ארץ-ישראל". תחומה של הארץ לא הוגדר. לא נקבעו היקפה, גודלה וגבולותיה. נושא זה לא הובהר גם בכתב המנדט, שלתוכו הוכנסה הצהרת בלפור ככתבה וכלשונה, וגם לא בתקופת הממשל הצבאי הבריטי בארץ.

תיחום הארץ החל להיקבע בזמן שירותו של הרברט סמואל, הנציב העליון הבריטי האזרחי הראשון בארץ. אז גם נקבע השם העברי הרשמי שלה: "ארץ-ישראל". השופט העליון גר פרומקין מספר בספרו דרך שופט בירושלים כיצר נקבע הקיצור הרשמי לשם העברי: (א"י), שנכתב בסוגריים, וזאת זמן קצר בלבד לאחר הגעתו של סמואל ארצה (ראו פרק 8, הערה 66).

בתקופת השלטון העות'מאני, אותו השטח, שלימים קיבל את השם הרשמי "ארץ-ישראל", לא היה יחידה מדינית נפרדת. בחלוקה המנהלית של האימפריה העות'מאנית היה שטח זה מפוצל בין פרובינציות ומחוזות שהיו חלק מהאימפריה כולה. גם האוכלוסייה המוסלמית, שחיה אז בארץ, לא ראתה את עצמה כאותה עת כ"ישראל" ערבית נפרדת מזו של האוכלוסייה הערבית שחיה בשטח הנרחב של האימפריה העות'מאנית. השם "פלסטיין" גם הוא לא היה קיים. לעומת זאת בעולם הנוצרי, שהתעניינותו בארץ הקודש הלכה וגברה במאה התשע עשרה, התקבלה ההשקפה, שרווחה עוד קודם לכן, כי יש ייחוד לחבל הארץ שכונה בשם: "הארץ הקדושה" (Terra Sancta, The Holy Land). לארץ היה גם שם כללי היסטורי, שם שהיה מקובל בעולם עוד מימי האימפריה הרומית: "Palestine". שם זה נתקבל בשפות אירופיות שונות זה מאות בשנים, אך גם לו לא היה תיחום גאוגרפי ברור ומוגדר.

בתחילת המאה התשע עשרה בקרב היהודים היה השם הנפוץ לארץ: "ארץ הקודש". השימוש בשם "ארץ-ישראל" החל להתחזק לאחר ראשית הפעילות הציונית, ובעיקר לאחר הצהרת בלפור, שאז הוחל להיות השם הרשמי של הארץ בעברית. לעומת זאת

בפי עמי ערב והאסלאם החל האזור המדובר להיקרא בשם: "פֶּלֶסְטִין", אך גם זאת רק לאחר ראשית תקופת המנדט הבריטי, כשהבריטים קראו לו: Palestine (א"י). הרעיון לכתיבת הספר הזה עלה במחשבתי לאחר יציאתי לגמלאות. מאז שפרשתי מעבודתי במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, לימדתי שיעור בהתנדבות. בשנים הראשונות כיוונתי את השיעור בעיקר לתלמידי התואר השני והשלישי, והתמקדתי בעיר ירושלים בתקופת המנדט, בשילוב סיורים רבים בשטח. לאחר כמה שנים הגעתי למסקנה כי הגיע הזמן לעבור להוראת תלמידי התואר הראשון, במטרה להציג לפנייהם את דרך הלימוד הגאוגרפית-היסטורית, מתוך התמקדות בארץ-ישראל בראשית תקופת העת החדשה, מראשית המאה התשע עשרה ועד להקמתה של מדינת ישראל במחצית המאה העשרים. הרעיון למתן הרצאות אלה נבע עוד מתקופת לימודי באוניברסיטה. בסוף 1952 הצטרפתי לצוות של ענף היסטוריה בצה"ל, בראשות נתנאל לורך. על צוות זה הוטל לכתוב חיבור מסכם ראשון על תולדות מלחמת העצמאות הישראלית וכך נכתב הספר **מלחמת העצמאות**. לימים, כשהחילותי לחקור במחלקה לגאוגרפיה את תחום הגאוגרפיה-היסטורית, התמקדתי תחילה בחקר המאה התשע עשרה ולאחר מכן עברתי לתקופת המנדט הבריטי. חשבתי אפוא שבכתיבת הספר הזה תהיה מעין סגירת מעגל של סיכום הידע שצברתי על כל ראשית תקופת העת החדשה בארץ-ישראל, מראשית המאה התשע עשרה עד להקמת מדינת ישראל.

את הרצאותי חילקתי לשתי תקופות משנה: שלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט הבריטי. עקב מגבלות הזמן, החלטתי להתמקד בכמה נושאים שנראו לי מרכזיים בשתי תקופות המשנה הללו – שש הרצאות לכל תקופת משנה, ובסך הכול 12 פגישות. לשמחתי הרצאות אלה עוררו עניין רב בקרב התלמידים הצעירים וגם בקרב משתתפים ותיקים. אז התברר לי עד כמה הרוב הגדול של המשתתפים לא הכירו את התהליכים המרכזיים שאירעו בארץ באותם הזמנים. המשכתי בהרצאותי אלה במשך עשר שנים רצופות: מתשס"ט (2008/9) עד תשע"ח (2017/18).

הספר הזה נכתב בעקבות סדרת הרצאות זו, אך הוא שונה ממנה בתוכנו ובהיקפו, שכן הזמן המוגבל בהרצאות לא אפשר להציג את כל הנושא, ואילו הספר מאפשר הרחבה. גם בספר החלוקה היא ל-12 פרקים. קביעת הפרקים, כולל נושאי המשנה הרבים בתוכם, הקישור ביניהם והגיבוש שלהם, הם בעקבות השיעורים, ההרצאות ופרי הלימוד וההבנה שלי את התקופה הנחקרת. אציין ארבעה נושאים עיקריים שבהם ביקשתי לעסוק בספר: (א) הסתכלות במבט-על; (ב) הלימוד של ההיסטוריה שמאחורי הגאוגרפיה; (ג) הלימוד הכוללני; (ד) תפקידה החשוב של ירושלים.

מבט-על של כל תקופת הזמן של ראשית העת החדשה, שהוא למעשה תקופת זמן של כ-150 שנה, מפלישת נפוליאון לארץ-ישראל ועד להקמתה של מדינת ישראל וחתירת הסכמי שביתות הנשק עם כמה ממדינות ערב (1799-1949). מבט-על זה הוא ביסודו מבט גאוגרפי-היסטורי, ומטרתו לעקוב, ללמוד ולהכיר את התמורות ואת השינויים היישוביים שהתרחשו בתקופה הנחקרת בחבל הארץ הגאוגרפי הנלמד (גאוגרפיה – ארץ, שטח; גרפיה – תיאור, לימוד).

ההיסטוריה שמאחורי הגאוגרפיה. דרך הלימוד הגאוגרפית-היסטורית, המקובלת היום על רוב הגאוגרפים ההיסטוריים, היא על פי ההשקפה כי לפחות בעת החדשה החלק החשוב ביותר בה הוא השפעת האדם והחברה על הגאוגרפיה היישובית של כל ארץ. המונח "גאוגרפיה-היסטורית" הפך להיות מזוהה עם ההשקפה שהנתונים והמקורות הם היסטוריים, אבל המטרה היא גאוגרפית, כלומר הכרת הנוף היישובי כפי שהיה וכפי שהשתנה בתקופות העבר הנלמדות. ההיבט הגאוגרפי-היסטורי כולל את נקודת המבט המלאה על פני רצף הזמן, והוא בעצם הלימוד של ההיסטוריה שמאחורי הגאוגרפיה. הנוף היישובי, שהוא מטרת המחקר והלימוד, עבר התפתחות בשלבים, ולכל שלב ייחוד משלו. האירועים המתחוללים בשלב אחד משפיעים וממשיכים להשפיע גם על השלבים הבאים אחריהם. על כן אם מדובר בתקופה ארוכה יש להכיר את השלבים ואת גלגוליהם וכך את התפתחות התקופה כולה. אם המטרה של גאוגרף-היסטורי היא להסביר את הנוף היישובי של העבר, הרי ברור שאין הוא יכול לסמוך רק על מה שהוא רואה היום. התמונה הנוכחית לא תוכל לספק את סך כל הגורמים שהשתתפו ביצירתה. בפני הגאוגרפים המסתכלים מסביבם עולה שאלה מרכזית אחת: מדוע הנוף הנגלה לעיניהם הוא כזה? מה נתן לו את מראהו הנוכחי? מרגע שהגאוגרף שואל שאלה זו הוא מתחיל בצורה זו או אחרת לעסוק בחקר גאוגרפי-היסטורי.

הלימוד הכוללני. הלימוד הגאוגרפי-היסטורי שבחרתי לעסוק בו בחיבור זה הוא לימוד של אזור שטח של ארץ, במקרה שלנו אזור זה החל להיקרא בתקופה זו בשם ארץ-ישראל, ובה כאמור פעלו כמה גורמים, שכל אחד מהם לחוד וכולם יחד הביאו לידי תמורות ושינויים שהתרחשו בה. על כן נראה כי הלימוד הכוללני, דהיינו השילוב, יחסי הגומלין, הקשרים וההשפעות של כל הגורמים ייתנו את התמונה המלאה של ההתפתחויות שהתרחשו בחבל ארץ זה. בארץ-ישראל היו אלה פעולות היישוב היהודי והתנועה הציונית, האוכלוסייה הערבית והחברה הערבית בה ובאזור סביבה, השלטון העות'מאני, השלטון הבריטי ואחרים. רק השזירה של הפעילויות של כל הגורמים הללו יחד תוכל לתת הסבר שלם ומלא להתפתחויות ולשינויים הגאוגרפים-היסטוריים שהתרחשו באזור המשותף להם בתקופת הזמן הנחקרת.

ירושלים. בראשית העת החדשה ערי הארץ היו קטנות והארץ כולה לא הייתה מפותחת. רק לירושלים היה מעמד מיוחד. ירושלים הייתה העיר הקדושה לשלוש הדתות המונותאיסטיות העולמיות. במאה התשע עשרה החלו מתרחשים בארץ שינויים רבים וחשובים וחלקם הגדול התמקד בעיר ירושלים. יתרה מזו, אירועים שהתרחשו בארץ כולה נקשרו יותר ויותר גם הם לעיר קדושה זו. הדיון בה, יוכלו לשמש קו מקשר ומוביל, המבהיר ומסביר חלק ניכר מההתפתחויות שהתרחשו בארץ כולה, בתקופה שבה אני דן כאן. עם זאת אין הכוונה לדון בכל הנושאים הקשורים בעיר מיוחדת זו, שרבות נכתב עליה, הן בשלהי השלטון העות'מאני הן בתקופת השלטון הבריטי. הדבר ייעשה אפוא רק במסגרת ההקשר הכללי של הספר, דהיינו בתהליך יצירתה של היחידה הגאוגרפית הנקראת ארץ-ישראל.

התקופה הנרחבת שבה אעסוק, זו של 150 שנים, זכתה לספרות מחקרית ותיאורית רבה, במאות רבות של ספרים ובאלפי מאמרים, בנושאים רבים ושונים, במחקר ההולך ונמשך עד עצם היום הזה. בספרי הנוכחי אין בכוונתי לעסוק בנושא מסוים אחד, אלא יהיה זה ניסיון לתת סיכום והסבר לתהליך ארוך שהתרחש במרחב גאוגרפי מסוים במשך תקופה של 150 שנה. על-כן בגלל החובה לקצר בנושאים רבים בספר, וההכרח לשלב בתוכו גם נושאים שבחרתי שלא לדון בהם במפורט, הרביתי בהערות שוליים המפנות למאמרים ולספרי מחקר שהשתמשתי בהם והם מצוינים בביבליוגרפיה הבסיסית, הניתנת בסוף הספר. לעתים קרובות ההערות מבהירות עניינים שאינם מוסברים בטקסט כלל או מוסברים בו בקצרה, ובו מובאות גם ההפניות לנושאים קרובים שאינם נדונים בספר. הערות השוליים בספר הנוכחי מכוונות בעיקר למקורות בשפה העברית. לעומת זאת בגרסה האנגלית של הספר העומדת לראות אור גם היא, הוחלפו והוספו למקורות אלו, גם מקורות לועזיים רבים.

בתחילת הספר מוצג תוכן עניינים כללי של שמות כל פרקי הספר. בראשית כל פרק עמוד שער המביא ביתר פירוט את תתי-הפרקים ולעתים גם פירוט חלקי שלהם. בראשית כל פרק מובאת בדרך כלל גם הקדמה קצרה לתוכנו ולמטרתו, ובסוף הפרק מובא סיכום קצר המציג כמה מהמסקנות לשאלות החשובות העולות מהפרק והתשובות המוצעות להן.

לספר צורפו גם תמונות רבות של אישים מרכזיים שהוזכרו בפרקי הספר השונים. התמונות משולבות בדרך כלל בסוף כל פרק שבו הוזכרו, והן ברובן מארכיון התמונות של מוסד יד בן-צבי ומספרים שראו אור במוסד זה.

אחזור ואסכם כי לזו הספר הוא תמונת ההתפתחות הכללית שהתרחשה בארץ ולא פירוט והעמקה בנושאים מחקריים נפרדים ובמקורות ראשוניים, כמצווה עלינו בדרך כלל בעבודתנו האקדמית. שכן מתברר שגם בלימוד האקדמי לעתים יש צורך לעזוב את המקורות על פרטיהם הרבים, שלעתים קרובות הם אף סותרים זה את זה, ולנסות להתרומם להסקת מסקנות כלליות בנושא הנחקר, ועל אחת כמה וכמה אם הנושא איננו חדש לכותב והוא עוסק בו במשך שנים רבות.

מחקר גאוגרפי-היסטורי, כמו כל מחקר היסטורי אחר, חייב להקפיד מאד על זמנים מדויקים של האירועים בו כפי שאלו התרחשו. על-כן הרביתי לכל אורך פרקי הספר בציון זמנים ותאריכים מדויקים בו.

בעת הצגת נושאי החיבור בחרתי שלא לדון בהם במסגרת של תאוריה כללית חברתית אחת, או להשוות את הארץ לארצות אחרות בעולם, אלא להתמקד במקרה המיוחד של הארץ בתקופה המסוימת הנדונה בו. זאת תוך כדי פירוקה לתקופות זמן משניות, שלכל אחת מהן יש מהם ייחוד משלה, אך בו בזמן היא מושפעת מאוד גם ממה שקדם לה. הצירוף יחד הוא היוצר את התמונה הנראית לי נכונה ואותה ביקשתי להציג. נראה לי כי בתחום שבו אני עוסק זהו ניסיון מחקרי ראשון, ואולי אף נועז: להקיף, בספר אחד, תמונת זמן ארוכה כל כך, בעת מכרעת בתולדות ארץ-ישראל בעת החדשה. ואין לי אלא לקוות כי הניסיון צלח.

נושאים רבים הנדונים בחיבור קשורים גם לעניינים אקטואליים, ועל כן יש בדיון בספר כדי להגביר בהם את העניין ולהעשיר את הדעת. עם זאת חשוב שלא נחטא בגישה אנכרוניסטית, ולא נשליך מדברים מההווה לעבר שלא בהתאם לאירועים ההיסטוריים העובדתיים שקרו אז. כמו כן יש להקפיד שלא נחטא בהסקת מסקנות מהמצב בעבר למצב היום, שכן הדברים השתנו מאוד מאותם הזמנים. למרות זאת אין ספק כי העבר יכול ללמד רבות על ההווה והוא משכיל ומרחיב את המחשבה על העתיד.

עניין אחרון שאני מבקש לעסוק בו הוא טענה אפשרית של חוקרי התקופה. בספרי התמקדתי בעיקר בצד היהודי ובעיקר בצד היהודי-ציוני שבו. דיונים הנוגעים לנושאים אחרים, כמו למשל היחסים עם הפלסטינים, העות'מאנים, הבריטים ואחרים נסובים בעיקר בעניינים הקשורים לתמיכתם או להתנגדותם לרעיון היהודי-ציוני ולפעילותו בתקופה הנלמדת. ואכן כך עשיתי, ובמודע. שכן מטרת הספר היא לבדוק את ההתפתחות הגאוגרפית-היסטורית החדשה שהתרחשה באזור והביאה לידי יצירת היחידה הגאוגרפית שנקראה "ארץ-ישראל", ובמשך הזמן גם להקמה של מדינת ישראל בתוכה. לולא קמה התנועה הציונית נראה כי ההתפתחות שעסקתי בה בספר כולו לא הייתה מתרחשת כלל. מי שגרם לתהליך זה הוא ללא ספק הגורם היהודי-ציוני, ועל כן ברור שהוא הוא הגורם העומד במרכז החיבור, ואין חשיבות מדעית לטענה אם **בציונות יש עשיית צדק אם לאו**. זו הייתה ההתפתחות הגאוגרפית-היסטורית החשובה ביותר שהתרחשה באזור ארץ-ישראל בתקופה שבה בחרתי לעסוק.

זה המקום להודות לכל החברים, הידידים והמכרים, שממחקריהם החשובים שאבתי ואף השתמשתי. מראש אני מתנצל לפני חברים וידידים רבים, שחקרו וכתבו על נושאים חשובים במרחב הזמן הנלמד ובנושאים המחקריים שעסקתי בהם, ואת עבודותיהם לא ציינתי, שכן לא היה באפשרותי להביא את כל פרות הידע בחיבור אחד מסכם ומגביל כמו זה, ועל כך אני מצר.

תודתי הרבה נתונה לתלמידי וחברי פרופ' גדעון ביגר, שקרא את כל פרקי הספר, העיר את הערותיו החשובות ואף הציע תוספות והשמטות לצורכי הבהרות והדגשות בנושאים השונים שהובאו בו. כן נתונה התודה לפרופ' אברהם סלע, על שניאות לקרוא את ארבעת הפרקים האחרונים של הספר, שבהם נושא הסכסוך היהודי-ערבי תופס מקום מרכזי, והעיר לי הערות חשובות שבהן עשיתי שימוש רב. כך גם שלוחה תודתי הרבה לפרופ' הבאים שניאותו לקרוא פרקים וקטעים בספר, והעירו לי הערות חשובות שבהן עשיתי שימוש רב ערך: רן אהרונסון, יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל, ארנון גולן, חיים גורן, אביבה חלמיש, יוסי כץ, חגית לבסקי, ריכב רובין (בוני) ויוסי שלמון. וכן לד"ר אדוה זלצר על הכנת מפתח האישים הניתן בסוף הספר. ולבן לוי על הסיוע בקביעת הכתיבה הנכונה של השמות הערביים שם.

ברצוני להודות גם לתלמידים במחלקה לגאוגרפיה שסייעו לי בשיעורים שנתתי באוניברסיטה העברית ושימשו בסיס לספר: אמיר גלילי, אפרת יעקב ונעמה כהן. חב אני חובה רבה גם לחברי וידידי יוחאי גואל, שהסכים לחבור אליי בעריכת הגרסה

המקבילה לספר זה ועומדת גם היא לראות אור בשפה האנגלית. יוחאי גואל גם סייע בידי רבות בהערות לתיקונים ולשיפורים של הגרסה העברית.

תודה מיוחדת נתונה לנורית ולק, עורכת הלשון של הספר, שנוסף על השקעת מאמץ רב בעריכה הלשונית המקצועית והמורכבת של הספר, הצליחה גם לגשר בין פרקיו הנפרדים והשונים ליצירה של מקשה אחת. לשלומית משולם שהסכימה לסייע בהבאה לדפוס של הספר. התודה נתונה גם לספריית יד בן-צבי, האוצרת היום בתוכה חומר רב וחשוב לתולדות ארץ-ישראל ויישובה, למדור התמונות ההולך וגדל ולעובדו המסור מר יהודה אחי מרים, שסייע בידי בריכוז ובארגון כל מקבצי התמונות והמפות שבספר.

לבסוף ברצוני להודות לשני המוסדות החשובים, הוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית ומוסד יד בן-צבי, שניאותו לחבור יחד למטרת הוצאת הספר הזה, בעיקר למנהלים ולמבצעים, וכן לאנשים פרטיים ולגופים ציבוריים ששמם מובא בשער הספר שסייעו גם הם בהוצאת הספר. לכל אלה ולאחרים שטרחו בספר נתונה התודה מקרב לב.

יהושע בן-אריה